

בין בדיון לארכיון: ספרות להיסטוריוניות והסטוריונים

אבנר וישניצר

רוב ההיסטוריונים וההיסטוריוניות של המזרח התיכון נוטים עדיין להשקיף על חקר הספרות ממרחק ואפילו במידה של חשד. הרי ידוע כי ההיסטוריה חותרת לאמת וחקר הספרות עוסק בבדיון ואף בבדיה, שהרי "מיטב השיר כזבו". איזה קשר יכול כבר להתקיים בין ניגודים כאלה? אלא שהדיכטומיה הזו בין ההיסטוריה לספרות היא בעצמה כוזבת. כפי שלגבולות בין שני התחומים ולשומרי הסף שלהם יש היסטוריה ארוכה, כך גם ארוכים הקשרים ביניהם.

אריסטו הטעים כי ההבדל בין הספרות לבין ההיסטוריה לא נעוץ בכך שהראשונה נכתבת במשקל ואילו האחרונה בפרוזה, שהרי גם את הרודוטוס ניתן לכתוב בלשון שקולה. ההבדל על פי אריסטו הוא "שההיסטוריון מספר על מה שקרה, ואילו המשורר על מה שעשוי לקרות. לכן אומנות השירה פילוסופית יותר ונעלה יותר מההיסטוריה. שכן השירה מספרת יותר על הכללי, ואילו ההיסטוריה על הפרטי".¹

במבט ראשון דומה כי אריסטו מדגיש את ההבדל בין שני התחומים, אלא שהשוואתו אינה מבחינה בין אמת לבדיה. "מה שעשוי לקרות" נשען על "הסתברות והכרח" כלומר על חוקיות וסיבתיות, ועל כן יש לו תוקף יותר מלהיסטוריה. ואולי עצם ההשוואה חשובה ממסקנותיה. היא מדגימה שבעבור אריסטו הספרות וההיסטוריה הן חלקים של אותו עולם מושגי, ואין תמה בכך: קליאו, אלת ההיסטוריה במיתולוגיה היוונית, היא מוזה, השנייה בגילה ובחשיבותה בין תשע הבנות של זאוס ומְנְמוסינה, אלת הזיכרון. היא אומנם נתפסת כחריגה מעט בין אחיותיה האחראיות לסוגי האומנות והמדע האחרים, אך השתייכותה למשפחה מלמדת כי ההיסטוריה נתפסת כתחום יצירה שהוא ביסודו ספרותי. המורשת האמביוולנטית הזו מוסיפה ללוות את הדיונים בהבדלים ובקשרים בין ספרות להיסטוריה עד ימינו.² אלא שההיסטוריונים וחוקרות ספרות נוטים לעיתים קרובות להדגיש את ההבדלים בין התחומים, ומטעמים טובים. ייתכן שהניסיון לשרטט גבולות נובע – כמו במקרה של אריסטו – דווקא מהדמיון ומהקשרים המרובים בין שתי הדיסציפלינות. מאמר זה מבקש להדגיש את הקשרים

1 אריסטו, פואטיקה, תרגום יואב רינון (ירושלים: מאגנס, 2003), פרק ט, 28-29.

2 יוסי מאל, "הפואטיקה והפוליטיקה של ההיסטוריוגרפיה החדשה: מבוא", בתוך ספרות והיסטוריה, ערכו רעיה כהן ויוסי מאל (ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 1999), 13-14.

האלה ולהראות כי היכרות עם המרחבים שמעבר לגבול הדיסציפלינרי, ואולי אפילו השיטוט באזורי הספר – שלא לומר שטח ההפקר – בין התחומים יש בו כדי להועיל לכתיבת ההיסטוריה (ואולי גם לחקר הספרות, אך על כך אינני מוסמך להעיד).

חלקו הראשון של המאמר יסקור בקצרה מעט מן היחסים המשתנים בין ספרות להיסטוריה וידגים את ההשפעה שהייתה לתיאוריות הספרותיות ולהרמנויטיקה על הדיסציפלינה ההיסטורית בכלל, ועל ההיסטוריה של המזרח התיכון בפרט. אלא שהשפעות אלה היו בעיקרן עקיפות. עד היום ממעטים היסטוריוניות והיסטוריונים לעשות שימוש בתיאוריות ובמתודולוגיות מחקר הספרות, על אף הפוטנציאל שגלום בהן למחקר ההיסטורי.

החלק הבא של הדיון יעסוק בשימוש בספרות כבמקור היסטורי. באמצעות דוגמאות ממחקרים שהתפרסמו בשני העשורים האחרונים אצביע על הפוטנציאל הטמון בשימוש בספרות לצורך חשיפתם של יחסי כוח, דפוסי חשיבה ותסריטים רגשיים (emotional scripts) של הקבוצות החברתיות שכתבו את אותה הספרות, קראו אותה או האזינו לה. במילים אחרות, מחקר היסטורי של ספרות בהקשרה מאפשר לענות על שאלות שאפילו לא מתעוררות כשמסתמכים על מקורות אחרים. ספרות אינה תחליף זול למקורות "קשים" ואמינים יותר לכאורה, אלא ארכיון חלופי של ממש.

אלא שכמו כל מקור אחר, הספרות מציבה בפני החוקר והחוקרת אתגרים משלה. בדיוק כפי שמסמכים מדינתיים, עיתונים או יומנים אינם "מכרה של עובדות", גם הספרות אינה שיקוף פשוט של "איך חברה חושבת". כדי להפיק תובנות היסטוריות מיצירות ספרותיות צריך להבין את הפוטנציאל של המקורות, אך גם את מגבלותיהם, ולבחור את שיטות החקירה המתאימות למיצוי הפוטנציאל ולהתמודדות עם המגבלות. התאמה זו מחייבת היכרות מסוימת גם עם תיאוריה ספרותית. יש גבול, כמובן, ליכולתנו כהיסטוריונים לצלול אל עומק חקר הספרות, אך גם לבורותנו ביחס לעבודה המשוכללת הנעשית שם צריך להיות גבול. היכרות ראשונית עם חקר הספרות הכרחית גם בשביל לעמוד על ההבדלים המשמעותיים בין האופנים שבהם ניגשים היסטוריונים וחוקרות ספרות אל אותם הטקסטים עצמם.

בחלק השלישי של הדיון אבקש להראות כי ספרות אינה רק אשנב לחברות עבר או מראה ה"משקפת" אותן. כמו כל מקור אחר שמשמש היסטוריונים, ספרות לא נכתבת בשביל לתעד את החברה בעבור הדורות הבאים. יצירה ספרותית מתייחסת אל עולמה הפנימי של היוצרת, אל יחסיה עם אחרים, אל המציאות שבה היא חיה. היא עשויה להשפיע על קוראיה, להניע אותם, לעורר אותם, להפעיל אותם. במילים אחרות, ספרות פועלת בעולם ולא רק מתעדת אותו, ועל כן חשיבותה בעבור ההיסטוריונית וההיסטוריון גדולה עוד יותר. לכן, כל ניתוח היסטורי של יצירה ספרותית בהקשרה צריך לעמוד על התפקיד שהיא מילאה בעיצוב החברה שיצרה אותה.

לבסוף, בהתחשב בעניינו של גיליון זה, אבקש להראות כי השימוש שנעשה בפועל בספרות לצורך מחקר היסטורי של החברה הפלסטינית מצומצם מאוד, על אף הפוטנציאל הנכיר להגיע דרכה לתובנות משמעותיות. הערות הסיום שלי יתייחסו בקצרה לאופנים שבהם עשויות מגמות עכשוויות להשפיע על ההיסטוריוגרפיה ועל יחסה לספרות ולחקר הספרות.

לפני עיקרם של דברים ראוי להבהיר כמה נקודות. ראשית, אני היסטוריון, ודבריי מכוונים בראש ובראשונה להיסטוריונים ולהיסטוריוניות, וגם לחוקרי האזור בדיסציפלינות אחרות (סוציולוגיה, מדע המדינה וכו'), אך אין בכונתי או ביכולתי להציע סקירה ממצה של הקשרים הבין-תחומיים מן הזווית של חקר הספרות (אף כי בהחלט אתייחס לכך). שנית, אני היסטוריון של האימפריה העוסמאנית המאוחרת, והסקירה הזו משקפת לא רק את הזהות הדיסציפלינרית שלי, אלא גם את האזורים, התקופות והסוגיות שבהם אני מתמחה. עם זאת, השתדלתי להביא גם דוגמאות שהן רחוקות מהתחומים המוכרים לי, ואני משוכנע שרבים מהדברים יפים לכל תקופה ומרחב, לפחות עד עליית המדיה האודיו-ויזואלית במאה העשרים. מובן מאליו שניתן לעשות שימוש דומה גם ביצירות קולנועיות וטלוויזיוניות, אך לשם כך נדרשות שיטות מחקר אחרות, ועל כן מאמר זה יוגבל לטיפול ראשוני בספרות כתובה.

בין ספרות להיסטוריה, בין חקר הספרות להיסטוריוגרפיה

כשאני כותב כאן "היסטוריה", איני מתכוון לעבר אלא לדיון שיטתי בעבר בהתאם למוסכמות מקובלות, גם אם אלה משתנות בין תקופות ואזורים. באופן דומה משתנות גם ההגדרות של "ספרות" ושל הסוגות הנכללות בהגדרות אלה. במאמר זה אתייחס בעיקר לסיפורת לסוגיה ולשירה. בעוד שמושא הדיון של ההיסטוריון הוא חברות-עבר, מושא הדיון של חוקרת הספרות הוא היצירות הספרותיות של חברות שונות, בהווה או בעבר. אולם הניסיון הזה, להגדיר את מושאי המחקר של כל דיסציפלינה, ובדרך זו להבחין ביניהן, הוא כמובן פשטני, שהרי כפי שראינו כבר, אריסטו ראה בכתיבת ההיסטוריה צורה – נחותה אומנם – של ספרות, ודומה כי תפיסה זו רווחה בעולם הקלאסי. לכתיבת ההיסטוריה יחסו מספר מאפיינים שייחדו אותה מסוגים אחרים של אומנות, אך בסופו של דבר היא נחשבה לאחת מצורות האומנות החווייתית, והסיפורים שסיפרה נחשבו לדברים שראוי לזכור ולחקות. במובנים רבים, כך נתפסה כתיבת ההיסטוריה עד המאה השמונה-עשרה. אף כי נוטים לייחס רעיונות מסוג זה להגות הפוסטמודרנית, כמה ממיסדי ההיסטוריוגרפיה המודרנית – כולל גיבון, סקוט, ואפילו ראנקה – ראו בעצמם "מספרי סיפורים". ראנקה הבהיר כי הוא שואף לספר את הדברים "כפי שהיו באמת", על סמך מקורות שניתן לאמת, אולם הוא לא סבר שאיסוף ה"עובדות" פוטר אותו מהחובה

"לספר סיפור". גישתו לא הייתה שונה מאוד מן הגישה של מחברי הרומנים הגדולים של המאה התשע-עשרה, ששאפו גם הם "להשליט סדר" במציאות הכאוטית ולהציגה כמערכת המתנהלת על פי חוקים נסתרים, ושואפת להגשמתה של תכלית כזו או אחרת.³ מגמות אלה נמשכו אל תוך המאה העשרים. הפילוסוף של ההיסטוריה רובין ג'ורג' קולינגווד טען שההיסטוריון הוא בראש ובראשונה מספר סיפורים שנבחן ביכולתו לטוות סיפור סביר מ"עובדות".⁴ בניסיון לייצר נרטיב ממידע היסטורי קיים זקוק כל היסטוריון ל"דמיון היסטורי" או "דמיון בונה" אשר משלים את הפרטים החסרים ומחבר את הנקודות. קולינגווד אף עמד על הדמיון בין הסופר להיסטוריון, והדגיש ששניהם מחויבים לייצר תמונה קוהרנטית, שלמה ועקיבה של העבר, אולם זו של ההיסטוריון מתיימרת גם לשמש כייצוג של אמת, ולכן הוא מחויב לעשות שימוש שיטתי במה שמכונה "ראיות". אלא שלטענת קולינגווד, היחס בין הדמיון היוצר (constructive imagination) לבין הראיות אינו פשוט, כי בפועל הרשת הדמיונית המקשרת בין ה"עובדות" יציבה יותר מהעובדות עצמן. כך יוצא שלאור הרשת אנחנו בוחנים את המקורות, והעובדות שנכנסות לתמונת העבר שמצייר ההיסטוריון נבחרות, "לא מכיוון שהדמיון שלו מקבל אותן באופן פסיבי, אלא משום שהוא דורש אותן באופן אקטיבי".⁵ ההיסטוריון א. ה. קאר, שבהחלט הושפע מקולינגווד ומכמה היסטוריונים אחרים שכפרו בפוזיטיביזם, כמו בנדטו קרוצ'ה וקרל בקר, העלה טענות דומות באשר לאופן שבו בוחרים היסטוריונים את העובדות שישמשו אותם ומעניקים להן משמעות במסגרת ה"סיפור" שהם מספרים.⁶ כמוטו לספרו בחר קאר במשפט שאומרת קאתרין מורלנד, גיבורת הרומן **מנזר נורת'אנגר** (*Northanger Abbey*) של ג'יין אוסטין, על ההיסטוריה: "לעיתים נראה לי מוזר שהיא כל-כך משעממת, והלא חלק גדול ממנה הוא בוודאי המצאה".⁷ במילים אחרות, לאורך מאות שנים תפסו כותבי היסטוריה כמובן מאליהם את הקשר בין מקצועם לבין מלאכתם של העוסקים בבדיון מוחלט, ובמקביל ניסו להבחין בין שתי המלאכות.

הוגים ויוצרים מודרניסטים ערערו גם הם על יומרתם של היסטוריונים לחשוף אמיתות, ובכך תרמו לטשטוש הגבולות בינן לבין בדיון. ניטשה למשל כפר ברעיון שיש בהיסטוריה

3 מאל, "הפואטיקה והפוליטיקה", 12-16.

4 Robin G. Collingwood, *The Idea of History*, rev. ed., ed. Jan Van Der Dussen (Oxford: Oxford University Press, 2005), 231-49

5 שם, 245.

6 אדוארד הלט קאר, **היסטוריה מהי?**, תרגם אורי רם (תל אביב: מודן, 1986), 21-41.

7 מצוטט שם. לביקורת של היסטוריון על הפרספקטיבה של פילוסופים של ההיסטוריה ועל הרלוונטיות שלהם לעבודת ההיסטוריון, ראו J. H. Hexter, *The History Primer* (New York: Basic Books, 1971), esp. 6-10, 16-18

כיווניות, חוקיות או משמעות. אם ההיסטוריונים של המאה התשע-עשרה טענו כי בני האדם כפופים לחוקים ולדפוסים, אלוהיים או טבעיים, שעל ההיסטוריון לחשוף, המודרניסטים ראו בהיסטוריה סיפור אנושי, או כפי שאומר סטיבן דדאלוס, גיבור הרומן יוליסס של ג'יימס ג'ויס: "ההיסטוריה היא מעשייה ככל מעשייה אחרת שהושמעה רבות מדי".⁸

ייתכן שטשטוש הגבולות הזה בין היסטוריה לספרות תרם להתפתחותן של שתי מגמות שונות, ואולי אפילו סותרות, בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה: האחת הייתה ניסיון להרחיק את ההיסטוריה מן הספרות באמצעות כינונה מחדש כתחום "מדעי" שאינו נשען על סיפר, והשנייה עיקרה היה ערעור רדיקלי על עצם היומרה של ההיסטוריה לאמת, והצגתה כלא פחות ולא יותר מאשר עוד סוגה של כתיבה ספרותית. המגמה הראשונה הייתה קשורה יותר מכול לעלייתה של ההיסטוריה החברתית, ובמיוחד לאסכולת האנאל (Annales). בהשפעת רעיונות מרקסיטיים חתרו אנשי האנאל לזיהוי דפוסים, "סטרוקטורות" ותהליכים גדולים שהתפתחו לאורך מאות שנים. הם התייחסו אל הממדים השונים של המציאות ההיסטורית כאילו הם חלקים שונים של בניין: בתשתיתו היו מונחים הגורמים שנתפסו כחשובים ביותר, היינו הגיאוגרפיה, הדמוגרפיה והכלכלה. אלה עיצבו את הקומה שמעליהם, קומת הסדר החברתי, וזו בתורה עיצבה את הקומה העליונה, או במונחים מרקסיטיים "מבנה-העל", שכלל את התהליכים האינטלקטואליים, הדתיים והתרבותיים. מכיוון שהמסד הוא שעיצב את הטפחות, פנו אנשי האנאל לשיטות מחקר כמותניות שיאפשרו ניתוח שיטתי של הדמוגרפיה והכלכלה. "ההיסטוריה המדעית", הכמותנית, דחקה את העיסוק בבני אדם יחידים ובתפיסת המציאות שלהם לשוליים, שכן הניחה כי אלה ממילא עוצבו על-ידי הסטרוקטורות הרבה יותר מאשר עיצבו אותן. בהתאם לכך העלתה אסכולת האנאל על נס את "הנתונים", ופְּזָה ל"סיפורים".⁹

עם עלייתה של הביקורת הפוסטמודרנית, בשנות השישים של המאה העשרים, החלה להתפתח מגמה הפוכה, שחתרה להציג כל תיאור היסטורי כסיפור ותו לא. מגמה זו, המזוהה יותר מכול עם היידן וייט, הלכה כמה צעדים מעבר לביקורת הניטשיאנית, ואף מעבר לרעיון הנקודות והקווים של קולינגווד. לפי וייט, ההיסטוריון לא מחלץ משמעויות נסתרות או "סיפור" הנחבא בתיעוד היסטורי, כי הסיפר ההיסטורי כולו הוא יצירה של המספר, כלומר ההיסטוריון, ואינו מגולם ב"עובדות" כלל.¹⁰

8 מצוטט אצל מאל, "הפואטיקה והפוליטיקה", 17.

9 לורנס סטון, "תחיית הסיפר: מחשבות על היסטוריה ישנה-חדשה (1979)", זמנים: רבעון להיסטוריה 71 (2000): 40-52.

10 Hayden White, "Historicism, History and the Figurative Imagination," in *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), 101-20

לדוגמה, אף אירוע היסטורי אינו "טראגי" כשלעצמו. כל התרחשות שבעיני צד אחד תיראה טראגית, עשויה להיתפס כקומית מבחינתו של אחר. ההיסטוריון או ההיסטוריונית הם אלה שטווים את הסיפור ומעניקים לו משמעות. הם עושים זאת בדיוק כפי שסופרים כותבים, תוך שימוש בארכיטיפים ספרותיים ובאסטרטגיות נרטיביות, דרך בחירת דימויים וכן הלאה.¹¹ על פי וייט, הסיפור הוא למעשה מהלך של קידוד, מעין מטאפורה מורחבת שמאפשרת לגשת לחומרים זרים ומוזרים ולהטמיעם תוך התבססות על המוכר.¹² אלא שהיסטוריונים רבים, טען וייט, אינם מכירים בכך שהם נשענים על תבניות ספרותיות, ויתרה מכך, על תבניות של המאה התשע-עשרה.¹³ וייט מדגיש כי בחירת הארכיטיפ לא יכולה להיות שרירותית לחלוטין. לדוגמה, יהיה זה מעשה בלתי סביר לכתוב ביוגרפיה של הנשיא קנדי בתבנית קומית, אך היסטוריונית בהחלט תוכל לבחור אם להישען בכתיבתה על תבניות רומנטיות, טראגיות או סאטיריות.

אף שהיסטוריוניות והיסטוריונים לא אימצו את הביקורת הפוסטמודרנית והפוסט-סטרוקטורליסטית במלואה, היא עוררה תגובות מסוגים שונים והשפיעה על ההיסטוריוגרפיה בדרכים מגוונות. היסטוריונים שמרנים יותר נזעקו להגן על מה שהם תפסו כ"אמת היסטורית", ו"חזרה ליסודות" של המקצוע. היו שביקשו לנסח מחדש את הגבולות וההבחנות בין התחומים, ואחרים קראו להתייחס ברצינות לאתגר שהציבה התיאוריה הספרותית.¹⁴ דווקא בלימודי המזרח התיכון היו לגישות שייצגו וייט

- 11 הניתוח המקיף ביותר של הטיפוסים הספרותיים שעיצבו את כתיבתם של היסטוריונים ופילוסופים של ההיסטוריה במאה התשע-עשרה, מהגל ועד קרוצ'ה, נמצא בספרו הראשון של וייט: Hayden V. White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973)
- 12 Hayden White, "The Historical Text as Literary Artifact," in *Tropics of Discourse*, 83-91; White, "Historicism, History and the Figurative Imagination"
- 13 Hayden White, "The Burden of History," in *ibid*, 27-50; Hayden White, "The Jean-François Lyotard, Fictions of Factual Representation," in *ibid*, 121-34
- The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, trans. Geoff Bennington and Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984)
- 14 מאלי, "הפואטיקה והפוליטיקה", 26. דוגמאות להתמודדות כזאת אפשר למצוא למשל אצל Lloyd S. Kramer, "Literature, Criticism and Historical Imagination: The Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra," in *The New Cultural History*, ed. Lynn Hunt (Berkeley: University of California Press, 1989), 128-97; Martin Kreiswirth, "Trusting the Tale: The Narrativist Turn in the Human Sciences," *New Literary History* 23, no. 3 (1992): 634-45
- של וייט ושל אחרים התגלגלה גם לתיאוריה ולהיסטוריה הפוסט-קולוניאלית. ראו לדוגמה Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton: Princeton University Press, 2000). מנגד יש המתעקשים על

השלכות מרחיקות לכת. בספרו **אוריינטליזם**, הלך אדוארד סעיד בעקבות וייט וטען שההיסטוריונים של המאה התשע-עשרה ערכו את הנרטיבים שלהם על פי תבניות ספרותיות, כפי שעשו גם האוריינטליסטים.¹⁵

על כל פנים, הביקורת הפוסטמודרניסטית, לצד מגמות אחרות, הביאה בשנות השבעים למה שמכונה "המפנה הלשוני" או "המפנה התרבותי", ולעיתים אף "המפנה הנרטיבי" במדעי הרוח והחברה, וזה בתורו הביא לעלייה מחודשת של "הסיפור", שהובילה לחיבורים חדשים בין היסטוריוגרפיה לחקר הספרות. יש להבין את השינויים האלה גם על רקע האכזבה מההסברים הסטרוקטורליסטיים, והספקנות הגוברת כלפי ניתוחים כמותניים – מגמה שניכרה גם במדעי החברה. האנתרופולוגיה, שהפנתה את תשומת הלב לתפיסתם של הסובייקטים הנחקרים את המציאות (ולפוזיציה של החוקרת באותה מציאות), החלה דוחקת את הסוציולוגיה, על נתונה וניתוחיה הסטטיסטיים, והפכה לדיסציפלינה המחדשת והמובילה של מדעי החברה. הזרם המשפיע ביותר בהקשר זה היה האנתרופולוגיה התרבותית מבית מדרשו של קליפורד גירץ, שטען כי, "האדם הוא בעל חיים האחוז ברשתות משמעות שטווה הוא עצמו", ולכן חקר התרבות אינו מדע ניסויי החותר לחשיפת חוקיות אלא מהלך פרשני המבקש לאתר משמעות.¹⁶ מכאן נובע שכדי להסביר בחירות אנושיות בהווה או בעבר יש לנסות להבינן מתוך הפרספקטיבה של הנשים והאנשים שקיבלו אותן. וכיוון שבני אדם נוטים לארגן את חייהם האישיים והקבוציים על פי היגיון נרטיבי, חייב הסיפור לקבל מקום מרכזי בכל ניתוח.¹⁷

מגמות אלה העלו את "ההיסטוריה התרבותית החדשה" שהחלה להתפתח בסוף שנות השבעים של המאה העשרים. גישה זו ערערה הן על הנחותיה של ההיסטוריה השמרנית, הפוזיטיביסטית, הן על אסכולת האנאל והעדפתה לדפוסים ולתשתיות

חשיבות הגבולות בין היסטוריה לבדיון, תוך דיון ביקורתי באופן שרטוט הגבולות. ראו לדוגמה Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston: Beacon Press, 2015), esp. 1-31

15 אדוארד סעיד, **אוריינטליזם**, תרגמה עתליה זילבר (תל אביב: עם עובד ומרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה, 2000), 90. בהערה 87 המופיעה שם מתייחס סעיד למטא-היסטוריה של וייט. לביקורת נוספת על הכתיבה האוריינטליסטית ברוח זו ראו גם: Gabriel Piterberg, "The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case," in *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, eds. James P. Jankowski and Israel Gershoni (New York: Columbia University Press, 1997), 43-45

16 קליפורד גירץ, "תיאור גדוש: לקראת תיאוריית תרבות פרשנית", בתוך **פרשנות של תרבויות**, תרגם יואש מייזלר (ירושלים: כתר, 1990), 17.

17 מאלי, "הפואטיקה והפוליטיקה", 22; וראו גם סטון, **תחיית הסיפר**, 44-46.

ארוכי טווח, והן על זרמים אחרים של היסטוריה ניאומרקסיסטית (כמו לדוגמה ההיסטוריונים של השמאל החדש באנגליה). אנשי ההיסטוריה התרבותית החדשה כפרו בהנחה שההוויה קובעת את התודעה וטענו, בהשפעת תיאוריות חדשות יותר – במיוחד של סקינר, פוקו ואסכולת קיימברידג' – שהשפה קודמת לכל הוויה ומעצבת את המציאות באמצעות דימויים, מהלכים רטוריים, נרטיבים ועוד.¹⁸

במקביל למגמות אלה החל להתפתח יחס ספקני יותר כלפי הארכיון – חדר האוצרות של ההיסטוריה השמרנית. ההתייחסות אל "העובדות ההיסטוריות" כאל דוגמיות שניתן פשוט לאסוף לתרמיל החלה לדעוך כבר זמן רב קודם לכן, אולם עתה נסבה תשומת הלב אל המנגנונים המתיימרים לשמר את העבר באופן חסר פניות. מישל פוקו יצא נגד גישה זו והראה כי הארכיון הוא אתר של כוח המבנה את העבר במסווה של שימורו.¹⁹ מאוחר יותר הציע ז'אק דרידה ניתוח מפורט של הארכיון כרעיון וכמוסד, והצביע על האיוויים הסותרים שהוא מגלם. לכאורה מאפשר הארכיון לממש את הכמיהה האנושית לחזור אל הראשוני, התמים והאובייקטיבי, אלא שזוהו מקסם שווא, שכן הארכיון מארגן ומסווג, מגביל גישה בה במידה שהוא מאפשר אותה, משכיח בעודו משמר.²⁰ בעשורים הבאים החלו גם היסטוריונים לתת דעתם על היחסים שבין הכוח הפוליטי שמקים, מתחזק ומארגן את הארכיון, לבין המידע המוחזק, המקוטלג והמונגש או המוסתר בו.²¹

אגב כך החלו חוקרות וחוקרים לדבר על "ארכיונים חלופיים", על גופי ידע לא מדינתיים שאינם נשמעים לכוח הפוליטי ולעיתים קרובות חותרים תחתיו. הספרות החלה להיתפס במונחים אלה ממש. ניתן בהחלט לבקר את צמצומה של הספרות למונחים של "ארכיב", כאילו כל פעולתה היא תיעוד המציאות. יתרה מזאת, ההתייחסות

18 מאלי, "הפואטיקה והפוליטיקה", 20-21. לניתוח מפורט יותר שמציג את עליית ההיסטוריה התרבותית באופן אחר, ראו 'Turning' James W. Cook, "The Kids Are All Right: On the 'Turning' of Cultural History," *American Historical Review* 117, no. 3 (2012): 746-71

19 מישל פוקו, *הארכיאולוגיה של הידע*, תרגם אבנר להב (תל אביב: רסלינג, 2005).

20 ז'אק דרידה, *מחלת ארכיב: הדפסה/רושם/רישום פרוידיאניים*, תרגמה מיכל בן-נפתלי (תל אביב: רסלינג, 2006).

21 ראו למשל Antoinette M. Burton, ed. *Archive Stories: Facts, Fictions, and the Writing of History* (Durham: Duke University Press, 2006); Kathryn Burns, *Into the Archive: Writing and Power in Colonial Peru* (Durham: Duke University Press, 2010); Liesbeth Corens, Kate Peters, and Alexandra Walsham, *The Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2016); Sabyasachi Bhattacharya, *Archiving the British Raj: History of the Archival Policy of the Government of India, with Selected Documents, 1858-1947* (New Delhi: Oxford University Press, 2019)

אל הספרות כאל ארכיון מייחסת לה סדר שהיא חסרה (אף כי גם בעולם הספרות לא חסרים מנגנונים של סדר והיררכיה, קנוניזציה והשתקה). בכל מקרה, כל אלה תרמו לערעור הסמכות של ארכיונים מוסדיים רשמיים ולטשטוש מסוים של הגבולות בינם לבין גופי ידע אחרים ששימשו תשתית למחקר היסטורי.

אולם תרומתו של דרידה לסוגיות אלה לא התמצתה בדיון בארכיון. בחיבורו על הגרמטולוגיה יצא דרידה נגד הסטרוקטורליזם וטען כי המילה והשפה אינן מחזיקות משמעות קבועות שהן חיצוניות לשפה או עליונות עליה, אלא השפה מעניקה משמעות באמצעות היחסים הנרקמים בין המילים בהקשרים נתונים.²² ואכן, ההיסטוריה התרבותית מתייחסת לתרבות כאל מערכת של סמלים או אקטים סמליים, כאל שפה שההיסטוריון וההיסטוריונית מבקשים לפענח. וכפי שמציינת ההיסטוריונית לין האנט, אף על פי שמהלך זה עורר ביקורת, הייתה לו חשיבות רבה כשלעצמו מכיוון שהוא שיקף את ההבנה הגוברת של היסטוריונים שמילים וסיפורים לא רק "מייצגים" או "משקפים" מציאות אלא גם מעצבים אותה. השאלות שההיסטוריה התרבותית שואלת לגבי מקורותיה דומות לאלה שחוקרי ספרות והיסטוריונים שואלים על האומנות. הם שואלים איזו "פעולה" עושה יצירה מסוימת ואיך היא עושה אותה, ומהם הקשרים בין היצירה לבין העולם שהיא מתיימרת לייצג. בשלב זה החלו היסטוריונים להעלות שאלות כאלה גם על מקורות לא ספרותיים.²³

כך בדיוק עשתה, לדוגמה, נטלי זמון-דיוויס בספרה שכבר היה לקלאסיקה, **בדיון בארכיון** (*Fiction in the Archive*), אשר ניתח בקשות חנינה שנשלחו למלכי צרפת במאה השש-עשרה. זמון-דיוויס נשענה על טענתו של וייט, שהעולם כשלעצמו אינו מאורגן בסיפורים בנויים היטב, בעלי נושאים ומבנה ברור, אלא בני אדם הם אלה שמארגנים את פיסות המציאות של חייהם בתבניות כאלה. מהנחה זו נובע שאין להבין את המונח "בדיון" כ"המצאה", אלא כניסיון לטוות אירועים לכדי עלילה, כלומר להכניס בהם סדר ופשר. זמון-דיוויס שאבה מחוקרי ספרות והוגים כמו רולאן בארת, פול ריקר וליונל גוסמן את התובנה הבסיסית שעל מנת לטוות עלילה כזאת, על מנת לבנות סיפור אמין שיכול להכניס סדר ופשר בדברים, על המחבר או המחברת להקדיש תשומת לב לשפה, לרמת הפירוט, לסדר האירועים ולעוד משתנים רבים. במקום להסיר את הממדים הבדיוניים על מנת לחשוף "גלעין של אמת" כזה או אחר, זמון-דיוויס כיוונה את הזרקור דווקא אל הבדיוני, היינו אל הטכניקות ששימשו את מחבריהן של בקשות החנינה כדי לקדם את מטרותיהם. היא ביקשה לברר איך בני התקופה סיפרו סיפורים, מה הם תפסו כ"סיפור טוב", מה היו הכללים הבלתי כתובים לבניית סיפור משפטי

22 ז'אק דרידה, על הגרמטולוגיה, תרגם משה רון (תל אביב: רסלינג, 2015).

23 Lynn Hunt, "Introduction: History, Culture, and Text" in *The New Cultural History*, 16-17

שעשוי להניב תוצאות, ואיך כל אלה היו קשורים לדפוסים ולמוסכמות שרווחו מחוץ לספירה המשפטית.²⁴ שורה של חוקרים וחוקרות אחרים, וביניהם רוברט דרנטון, לין האנט וקרלו גינצבורג, תרמו כולם להפיכתה של ההיסטוריה התרבותית לזרם משפיע, והגבירו את תשומת הלב המוקדשת לתפקיד של מילים וסיפורים בעיצובן של חברות היסטוריות.

אל מגמות אלה הצטרפה ההשפעה הגוברת של מישל פוקו, שתרומתו לשיח על אודות הארכיון הוזכרה כבר. אף שפוקו צמח מחוץ למסורת שהולידה את ההיסטוריה התרבותית, ניתוחיו הזינו את ההיסטוריה הזאת בקושרם בין המושגים כוח, שיח, ידע והבניה חברתית-תרבותית. גם אם רבים "האשימו" את פוקו שהוא פילוסוף יותר מהיסטוריון, מחקריו סללו את הדרך להיסטוריזציה של דפוסים והתנהגויות אנושיות שנתפסו עד אז כ"טבעיים" או בלתי משתנים, כמו מיניות או שיעוץ. גם כאן הפסיקו לתפוס את השיח רק כתוצר של מבני יסוד, והחלו להבינו גם כגורם מכריע בעיצוב המציאות, הראוי לפיכך לניתוח בזכות עצמו.

במקביל, בחקר הספרות ניכר עניין גובר בחוץ־טקסטואלי, כלומר במערכת ההקשרים ההיסטוריים שבתוכה הופקו, הופצו ונקראו או הוקראו יצירות ספרותיות. מגמה זו התפתחה בתגובה לתיאוריות סטרוקטורליסטיות מצד אחד, ולדה־קונטקסטואליזציה ולדה־קונסטרוקציה שאפיינו את הזרם שכונה "הביקורת החדשה" (New Criticism), ולמעשה הגדירו אותו, מן הצד האחר. החוקר המזוהה יותר מכול עם מגמה זו, ובאופן ספציפי יותר עם האסכולה המכונה "ההיסטוריזם החדש" (New Historicism), הוא מבקר הספרות סטיבן גרינבלט. יש דמיון מובהק בין ההיסטוריה התרבותית החדשה להיסטוריזם החדש בספרות: שני הזרמים התפתחו בתוך המחקר של העת החדשה המוקדמת באירופה; שניהם עסקו בראשיתם בנושאים דומים, כמו תרבות עממית, פשיעה ואלימות, שוליות, מיניות ומגדר; ושניהם מעדיפים פרשנות מעמיקה של אנקדוטות על פני נרטיבים גדולים ומודלים כמותניים חובקי־כול. חוקרים וחוקרות שתי האסכולות שאבו השראה מאותם תיאורטיקנים, וביניהם קרל מרקס, מישל פוקו, ולטר בנימין וקליפורד גירץ. יתרה מזאת, כמה מן החוקרים והחוקרות הבולטים ביותר בשני הזרמים, כולל לין האנט, נטלי זמון־דיוויס וגרינבלט עצמו, שיתפו פעולה בעריכת כתב העת הבין־תחומי *Representations*. כתב עת זה, שהחל לצאת לאור ב־1983, תרם להשגרה של העניין המחודש של מדעי הרוח והחברה בייצוג ובסיפור, ושל העיסוק של חקר הספרות בהקשר ההיסטורי של יצירות. אולם מה שנראה כתחילתה של שיחה משמעותית בין היסטוריוניות לחוקרי ספרות לא התפתח. למעשה, יש המדגישים את

Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France* (Stanford: Stanford University Press, 1987), 3-4

הבדלי הגישות המהותיים בין שני הזרמים הקרובים האלה, ואפילו בין חוקרים שונים בתוך הזרם של ההיסטוריוציזם החדש.²⁵

לדוגמה, שרה מאזה מדגישה כי בעוד שחוקרת הספרות תצביע תמיד על קריאה ראשונה, ואחריה על שנייה ושלישית, ותדגיש כיצד טקסטים חותרים תחת עצמם במורכבותם ובקולות השונים שהם משמיעים, ההיסטוריונית תרצה שהטקסט ישיר את הנרטיב שלה כמו חתיכת פאזל שתתלב בו רק אם תמוקם בדרך מסוימת.²⁶ אין ספק אפוא שכל ניסיון לעשות שימוש בחומרים ספרותיים לצורך מחקר היסטורי, וכל מאמץ לקשור דיאלוג בין הדיסציפלינות, צריך להישען לא רק על היכרות טובה עם הסוגות הרלוונטיות, ועל המוסכמות המארגנות אותן, אלא גם על ההבדלים הדיסציפלינריים שמכתיבים גישות שונות לאותם החומרים.

החל משנות התשעים של המאה העשרים החלו להתפתח מגמות מחקר חדשות שהושפעו מהדגש שהאנתרופולוגיה וההיסטוריה התרבותית שמו על סיפורים. אולם חוקרות וחוקרים שהגיעו מתחומי דעת כגון פסיכולוגיה קוגניטיבית, מדעי המוח והמחקר הקוגניטיבי של ספרות (cognitive literary studies), החלו לבחון את התפקוד של סיפורים לא רק ברמה האישית (כמו אצל כותבי העתירות של נטלי זמון-דיוויס) או החברתית, אלא גם ברמה הקוגניטיבית והביולוגית. הפסיכולוג ג'רום ברונר, למשל, טען כי בני אדם מארגנים את החוויה והזיכרון שלהם בעיקר בצורה נרטיבית.²⁷ החוקר בריאן בויד, שדן בסיפורים במונחים אבולוציוניים, הרחיק לכת עוד יותר וטען שנרטיביזציה של המציאות היא "ברירת מחדל של המוח האנושי".²⁸ סיפורים מציעים דפוסים מוכרים שמסייעים לבני אדם לסנן ולמיין מידע ולפרש אותו בצורה הסכונית. סיפורי חדשות, רכילות והיסטוריה מספקים לנו מידע נחוץ על תנאים משתנים, סכנות

Jurgen Pieters, "New Historicism: Postmodern Historiography between Narrativism and Heterology" *History and Theory* 39, no. 1 (2009): 21-38; Sarah Maza and Stephen Greenblatt, "New Historicism, and Cultural History, or, What We Talk About When We Talk About Interdisciplinarity" *Modern Intellectual History* 1, no. 2 (2004): 249-65; Dwight W. Hoover, "The New Historicism" *The History Teacher* 25, no. 3 (May 1992): 355-65; Christopher Prendergast, "Circulating Representations: New Historicism and the Poetics of Culture" *SubStance* 28, no. 1 (1999): 90-104

Maza and Greenblatt, "New Historicism, and Cultural History" 264-265 26

Jerome Bruner, "The Narrative Construction of Reality" *Critical Inquiry* 18, no. 1 (1991): 4 27

Brian Boyd, "Patterns of Thought: Narrative and Verse," in *Cognitive Literary Science: Dialogues between Literature and Cognition*, eds. Michael Burke and Emily T. Troscianko (Oxford: Oxford University Press, 2017), 95 28

נוכחיות או עתידיות, הזדמנויות ושיטות בדוקות להתמודדות עם אתגרים. סיפורים מאפשרים לבני אדם לדמות תרחישים, להציב את עצמם במצבו של אדם אחר, ובאופן כללי לחקור אפשרויות בממד וירטואלי שהסיכון בו מועט.²⁹ סיפורים משמשים גם כמפות המשליטות סדר במציאות ומעניקות פשר לעולם שבלעדיהם היה עלול להיראות כאוטי, אכזרי וחסר משמעות.³⁰ זו הסיבה שבגללה בני אדם "מספרים את העולם" כל הזמן, כלומר מארגנים אותו בדפוסים נרטיביים, ובמקביל מציבים סיפורים בעולמם, כלומר מנסים לפענח ולהבין נרטיבים ספרותיים על סמך הדברים המוכרים להם מחייהם.³¹ תובנות אלה מדגישות את המרכזיות של סיפורים בהוויה האנושית ומחזקות את הצורך במחקר הבוחן מסורות, יחסי כוח ועולמות ידע שמארגנים דפוסים נרטיביים בחברות שונות. דומה שהפוטנציאל הגלום בהכרה זו עוד רחוק ממיצוי בתחום חקר ההיסטוריה.

ובינתניים במזרח התיכון

בהיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון, בעיקר משנות התשעים ואילך, ניכרת עלייה במעמד של הסיפור ושל היבטים מסוימים של המפנה התרבותי, אך ההיסטוריה התרבותית לא התפתחה בה לזרם מובחן כפי שקרה בהיסטוריוגרפיה של המערב.³² עם זאת, השפעתה בכל זאת ניכרה בשורה של מגמות. ראשית, טווח הסוגיות שבהן עסקו היסטוריונים והיסטוריוניות של המזרח התיכון התרחב משמעותית והקיף, לראשונה, נושאים כמו מיניות, שוליות, ובשני העשורים האחרונים גם תפיסות של מודרניות, בריאות וחולי, ילדות, ארגון זמן, פנאי, תפיסות נוף ועוד.

מעבר לנושאי המחקר, היסטוריונים והיסטוריוניות של המזרח התיכון שאלו גם רגישויות ושיטות מחקר חדשות מן ההיסטוריה התרבותית. מסוף שנות השמונים יושמו

- Brian Boyd, *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010), 130, 149
 29
 מנקודת מבט אבולוציונית ראו Boyd, "Patterns of Thought," 190-99, וראו גם Stephen T. Asma, "Imagination: A New Foundation for the Science of Mind," *Biological Theory* 17, no. 4 (2022): 245
 Christopher Comer and Ashley Taggart, *Brain, Mind, and the Narrative Imagination* (London: Bloomsbury Academic, 2021), 34
 30
 David Herman, *Storytelling and the Sciences of Mind* (Cambridge, MA: MIT Press, 2013), 1-2, 4
 31
 Kevin W. Martin, "Middle East Historiography: Did We Miss the Cultural Turn?," *History Compass* 12, no. 2 (2014): 178-86
 32

רעיונותיהם של גירץ ופוקו בשורה ארוכה של מחקרים רבי השפעה,³³ והשפעתו של פוקו ניכרה גם בגלל המחקרים על מיניות שהחלו להתפרסם באמצע שנות האלפיים.³⁴ חוקרים שונים יישמו גישה הרמנויטית לגיתוח טקסטים, כולל מסמכים ממשלתיים רשמיים. לזלי פירס, לדוגמה, שאבה השראה ישירה מהיסטוריונים תרבותיים כמו נטלי זמון-דיוויס וקרלו גינצבורג לכתיבת מיקרו־היסטוריה של שנה אחת בעיר עין־תאב בדרום אנטוליה על סמך רישומי בית הדין של העיר ומקורות אחרים.³⁵ אהוד טולידאנו הביא את סיפורה של השפחה המשוחזרת שִׁמְסִיגוּל, ושפך באמצעותו אור על מערכת המשפט במצרים של אמצע המאה התשע־עשרה, על סחר העבדים שהתקיים בה, על הרפורמות של אותה תקופה, ועוד.³⁶ בעשורים הבאים התרחבה ההשפעה של ההיסטוריה התרבותית ועקבותיה ניכרו בבירור במחקרים שעסקו בתקופות ובאזורים שונים של המזרח התיכון.³⁷

- 33 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt* (Berkeley: University of California Press, 1991); Brinkley Morris Messick, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society* (Berkeley: University of California Press, 1993); Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1997); Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990); Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1994)
- 34 ראו למשל Dror Ze'evi, *Producing Desire: Changing Sexual Discourse in the Ottoman Middle East, 1500-1900* (Berkeley: University of California Press, 2006); Afsaneh Najmabadi, *Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties of Iranian Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2006); Khaled El-Rouayheb, *Before Homosexuality in the Arab-Islamic World, 1500-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 2005); Walter G. Andrews and Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society* (Durham: Duke University Press, 2005)
- 35 Leslie P. Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: University of California Press, 2003); פירס, "הדילמה של פאטמה: פשעים על רקע מיני ותרבות משפטית בבית המשפט העוסמאני בראשית העידן המודרני", *ג'מאעה* 11 (2004): 123-155.
- 36 אהוד טולידאנו, "סיפורה של שמסיגול: שפחה צ'רקסית בקאהיר באמצע המאה התשע־עשרה", *זמנים: רבעון להיסטוריה* 88 (2004): 74-83.
- 37 Mark R. Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt* (Princeton: Princeton University Press, 2009); Iris Agmon, *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine* (Syracuse, N.Y.: Syracuse

לעומת ההשפעה הניכרת של תיאוריה ספרותית וטכניקות פרשניות ספרותיות על המחקר ההיסטורי בכלל, ועל חקר העבר של המזרח התיכון בפרט, השימוש ביצירות ספרותיות כמקור לחקר האזור נותר מצומצם יותר.³⁸ דומה כי רבים מהחוקרים והחוקרות בתחום משמרים את ההנחה האריסטוטלית ביחס להבחנה הברורה בין היסטוריה וספרות, אך הופכים את ההיררכיה שהוא הציג על ראשה, לפחות בהערכת המקורות. הם מניחים כי מכיוון שהספרות היא בדיונית, היא מתאימה פחות לחשיפת המציאות ההיסטורית מאשר מקורות אחרים כמו מסמכים ממשלתיים, עיתונים, עיזבונות או יומני מסע, שמתיימרים לייצג את המציאות כפי שהיא.

אולם כאמור, עשרות שנים של מחקר מפריכות את העמדה הנאיבית הזאת, הן ביחס לראיות ה"קשות" לכאורה, והן באשר ליצירות הספרות. אף מִבְּדָה איננו בדיוני בלבד, ממש כשם שאף מסמך ממשלתי איננו עובדתי בלבד. בחירת המקורות הרלוונטיים תלויה בשאלות שמעסיקות את החוקר או החוקרת. חוקר הספרות העוסמאנית וולטר אנדרו טען כי ספרות היא מקור גרוע בשביל מי שמבקש לחקור "איך אנשים התנהגו בפועל", אך היא מקור מעולה להבנת האופן שבו אנשים תפסו התנהגויות.³⁹ ומכיוון שאנשים פועלים בדרך כלל על סמך האופן שבו הם תופסים את הדברים, ספרות עשויה לשפוך אור גם על פעולותיהם.

היסטוריונים והיסטוריוניות של המזרח התיכון פנו ליצירות מסוגות ספרותיות שונות, כולל אפוסים, שירה וזמר עממיים, על מנת לחלץ מהן תובנות היסטוריות.⁴⁰

University Press, 2006), esp. 50-52; Lucie Ryzova, *The Age of the Efendiyya: Passages to Modernity in National-Colonial Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Nelly Hanna, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century* (Cairo: American University in Cairo Press, 2004); Bruno De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017); Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians: Creating the Modern Nation through Popular Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2011)

38 בהקשר זה המצב אינו שונה בהרבה מכפי שהיה לפני 15 שנים, כשמרילין בות' העריכה אותו באופן דומה. Marilyn Booth, "On Gender, History... and Fiction," in *Middle East Historiographies: Narrating the Twentieth Century*, eds. Israel Gershoni, Y. Hakan Erdem, and Amy Singer (Seattle: University of Washington Press, 2006), 225

39 Walter G. Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry* (Seattle: University of Washington Press, 1985), 91-92

40 ראו למשל Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1996); Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Middle Period, 1200-1550* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1994); פרומה זקס, "קולות רדומים: שירי

סקירתי תתייחס בעיקר לקריאה בשירה חצרנית ועממית בחקר ההיסטוריה הקדם-מודרנית, ולקריאה ברומן בחקר ההיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון. החוקר המנוח שהאב אחמד עשה שימוש נרחב מאוד בשירה שנכתבה במגוון רחב של שפות כדי להראות כי לצידו של השיח המשפטי-הלכתי, זרמים צופיים שונים יצרו מעין מסורת אסלאמית אלטרנטיבית בעלת יומרות נורמטיביות, כלומר יומרות לקבוע נורמות התנהגותיות בעבור מוסלמים.⁴¹ בעוד שההלכה המוסלמית, כדרכן של שיטות משפטיות, התאפיינה בחתירה לבהירות ולהכרעה בין אסור למותר ובין רע לטוב, האסלאם הצופי, במיוחד בגרסאות היותר רדיקליות שלו, התאפיין במה שאחמד (בעקבות חוקר הספרות דארוש שאייגאן) כינה בשם "עמימות ואמביוולנטיות".⁴² בעוד שהרשויות הפוליטיות והמשפטיות דיברו בפרוזה של צווים, חיבורים הלכתיים, חוות דעת משפטיות ורישומים של בתי משפט, "אנשי האהבה" או "אנשי הלב" דיברו בראש ובראשונה באמצעות שירה, בעיקר בסוגת גאזל. שירה נחשבה ל"דיבור נשגב" המאפשר לומר את מה שהפרוזה אוסרת.⁴³ הארכיון החלופי של השירה מציג אפוא גישה לעולם של תפיסות, מוסכמות, ערכים ודימויים הנעדרים מהשיח ההלכתי או הפוליטי, או שהשפעתם עליהם עקיפה. אולם, השפעה זאת נותרת סמויה מן העין למי שאינו מכיר את עולם השירה שמילא תפקיד מרכזי כל-כך בהנחת הגישות הלא-אורתודוקסיות הללו.⁴⁴

כך וולטר אנדרו, שהיה כאמור חוקר ספרות בהכשרתו, העלה תרומה משמעותית להיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון בעת החדשה המוקדמת בהסתמך על שירה עוסמאנית. מחקריו על כתיבה והאזנה לשירה, דפוסים של בילוי חברתי, אהבה, חיזור ומיניות, ועל הקשר של כל אלה לתרבות הפוליטית העוסמאנית, ערערו הנחות מקובלות במחקר וחשפו זרמים תרבותיים שהיו דומיננטיים בעבר, אך נדחקו הצידה והודחקו בשלבים מאוחרים יותר. אנדרו חתר במודע תחת החומות המפרידות בין דיסציפלינות אקדמיות שונות, ולא רק בין ספרות להיסטוריה. הוא לא היסס, לדוגמה, לדון בגאזלים עוסמאניים באמצעות תובנות ממדעי המוח, ועוד לפני שהיה נהוג לדבר

ערש כאספקלריה להבנת גישות משתנות כלפי ילדים וילדות בסוריה הגדולה, "המזרח החדש 58 (2019): 33-64.

Shahab Ahmed, *What is Islam? The Importance of Being Islamic* (Princeton: Princeton University Press, 2016), esp. 40, 80, 97, 117-129 41

Daryush Shayegan, "The Visionary Topography of Hafiz," trans. Peter Russel, *Temenos* 6 (1985): 207-33; Ahmed, *What Is Islam*, 36 42

Derin Terzioğlu, "Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyazi-i Misri, 1618-1694" (PhD diss., Harvard University, 1999), 269 43

Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought* (Princeton: Princeton University Press, 2018) 44

על מדעי הרוח הדיגיטליים, הוא כבר בחן שירה מן המאה השש־עשרה באמצעות כלי ניתוח ממוחשבים. ויותר מכך, אנדרו הראה כי השירה מילאה תפקיד מרכזי בתהליכי החברות של העילית הפוליטית, והצביע על תרומתה החשובה להון התרבותי שנדרש כדי להתנהל בחוגים אלה. יתרה מכך, עולם השירה "תֶסֶרֶט" התנהגויות נורמטיביות, שעתק דפוסי חזר ועיצב את "האקולוגיה הרגשית" של החברה הגבוהה, ובמידה לא מבוטלת גם של שכבות נמוכות יותר.⁴⁵ חוקרות וחוקרים אחרים הדגמו בעקבות אנדרו את האופנים שבהם השירה שיקפה, עיצבה, שעתקה והנכיחה בחיי היומיום רעיונות דתיים, תפיסות אסתטיות, דפוסי בילוי, מוסכמות הקשורות בזמן ועוד.⁴⁶ בעבודתו האחרונה (שכתב יחד עם עיישה דאליאן) אף טען אנדרו כי לאור תפיסות עדכניות באשר ל"מוח הגמיש", סביר מאוד שהשינון הקבוע של שירה מגיל צעיר, והעיסוק האינטנסיבי בשירה שאפיין את חוגי העילית העוסמאנית, חיזקו מסלולים עצביים (neural pathways) שעיצבו, ברמה הביולוגית ממש, לא רק התנהגויות חברתיות, אלא גם את מערכת התגובות הרגשיות של יחידים.⁴⁷ רעיונות אלה מתיישבים עם גישות חדשות בהיסטוריה קוגניטיבית.⁴⁸

ההכרה בכך שספרות אינה רק "ארכיון" המאפשר לחשוף הנחות, מוסכמות ודפוסי חשיבה של חברות עבר, אלא ממלאת תפקיד חשוב בשעתוק ובהטמעה של אותם מוסכמות ודפוסי, הובילה להתקה של תשומת הלב מהיוצרים והיוצרות, ואפילו מן היצירות והסוגות, אל הקהל, המדיות והמתווכים האנושיים והחומריים שאִפשרו את

45 Walter Andrews and Ayşe Dalayan, "Poetry, Culture, Neuroscience, Emotions, and the Case of Bonding, Separation, and Separation Anxiety in Sixteenth-Century Ottoman Culture: A Theoretical Preface," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 7, no. 2 (2020): 147-74; Walter G. Andrews, "Ottoman Love: Preface to a Theory of Emotional Ecology," in *A History of Emotions, 1200-1800*, ed. Jonas Liliequist (London: Pickering & Chatto, 2012); Andrews, *Poetry's Voice*

46 Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2007); Avner Wishnitzer, *Reading Clocks, Alla Turca: Time and Society in the Late Ottoman Empire* (Chicago: University of Chicago Press, 2015); Avner Wishnitzer, *As Night Falls: Eighteenth-Century Ottoman Cities after Dark* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021)

Andrews and Dalayan, "Poetry, Culture" 47

48 Ayelet Even-Ezra, *Lines of Thought: Branching Diagrams and the Medieval Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 2021); Ray Schrire, "Learning to Think like Shakespeare and Locke: A Cognitive History of Grammar School Education, c. 1450-1700" (PhD diss., Hebrew University of Jerusalem, 2020)

הפקת היצירה והפצתה, ובמיוחד אל תהליך הקליטה של יצירות ספרות. מגמות אלה במחקר ההיסטורי הושפעו גם הן מתיאוריות ספרותיות, בעיקר מאלה של מיכאיל בכטין וזולפנגג איזר שניתחו, כל אחד בדרכו, את פעולתה של היצירה הספרותית כהליך דיאלוגי המתקיים בין יוצר, יצירה וקהל בהקשרים נתונים.⁴⁹ מכאן החשיבות המיוחדת לא רק לתוכן היצירה אלא גם לקהל היעד ולהקשר החברתי שבו היא נקראה, הוקראה בקול או הוצגה. מי קרא מה, מתי, איפה ובאילו הקשרים חברתיים? מי הלך לתיאטרון וכיצד השפיעו חוויית הצפייה ותגובות הקהל על האופן שבו נקלטו התכנים? כיצד השפיעה ההאזנה הקולקטיבית לשירה ולסיפורים על מבנה היצירות ואופיין, מצד אחד, ועל המאזינים, מצד שני? איך השפיעו התנאים החומריים, הריבוד המעמדי ורשתות ההפצה והטכנולוגיה על תהליכי היצירה, ההפקה, ההפצה והצריכה של יצירות ספרות?⁵⁰ בקצרה, מחקרים שמבקשים לעשות שימוש בספרות כמקור היסטורי, ולהדגים את התפקיד שהיה לספרות בעיצוב תהליכים היסטוריים, לא יכולים להסתפק בניחוח תוכני או צורני של יצירה. עליהם להתעכב על מערכת ההקשרים שבתוכה התקיים הדיאלוג בין היוצרים לקהל.

49 ראו למשל Wolfgang Iser, *The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993); Wolfgang Iser, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974); Mikhail Bakhtin, "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics," in *The Dialogic Imagination: Four Essays*, ed. Michael Holquist, trans. Caryl Emerson and Michael Holquist (Austin: University of Texas Press, 1981), 84-258

50 Emine Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013); Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler," *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011): 7-43; Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)," *Middle Eastern Literatures* 6, no. 1 (2003): 39-76; Cora Skylstad, "Acting the Nation: Women on the Stage and in the Audience of Theatre in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic" (MA thesis, University of Oslo, 2010); Ami Ayalon, *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900-1948* (Austin: University of Texas Press, 2004); Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic* (London: Palgrave MacMillan, 2011); B. Deniz Çalış-Kural, Şehrengiz, *Urban Rituals and Deviant Sufi Mysticism in Ottoman Istanbul* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2014); Andrews, *Poetry's Voice*, 143-74; On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2013), 137-42

מבין הסוגות הספרותיות השונות, אין כל ספק שהסיפורת, ובמיוחד הרומן והסיפור הקצר, זכו למירב תשומת הלב של היסטוריונים והיסטוריוניות, ממספר טעמים. ראשית, שתי הסוגות האלה מזוהות כבר זמן רב עם המודרנה, ובפרט עם מעמדות הביניים העירוניים שהשפעתם על עיצוב העולם המודרני נחשבת מכרעת. כפי שהבהיר החוקר והסופר אמיטב גוש, בניגוד למסורות נרטיביות ארוכות שנים, הרומן הריאליסטי הקלאסי הותיר בחוץ את כל מה שאיים על הסדר הפנימי שלו. הסיבתיות המניעה את העלילה ברומן היא אנושית לחלוטין ולא יכולה להיות מושפעת מרצון האלים, מהתערבות של ג'ינים, או מסערות חורף. צירופי מקרים ביצירה נתפסים כסממן של ספרות גרועה. גוש מצטט בהקשר זה את חוקר הספרות פרנקו מורטי, שמסביר כי ברומן "הבלתי סביר" מרוסן באמצעות השגרתו ומוסווה מאחורי היומיומי, כי הרומן יוצר יקום רציונלי במונחים ובריאניים, יקום עם "מעט הפתעות, עוד פחות הרפתקאות, וללא ניסים בכלל".⁵¹ בכל המובנים האלה שיקף הרומן את הערכים הדומיננטיים של החברה הבורגנית שהתעצבה במאה התשע-עשרה, באירופה אך גם באזורים אחרים של העולם. ערכיו מאפשרים לבחון את העולם שבתוכו נוצר.

יתרה מזאת, הרומן שימש ככלי אידיאולוגי בידיהם של הוגים וסופרים, במיוחד בני מעמדות הביניים, לצורך הפצה של אותם ערכים בדיוק, לצידם של רעיונות פטריטיים ולאומיים, תפיסות חדשות של גבריות, תפיסת מעמדן של נשים, רעיונות בנושא חסכנות ויעילות, ועוד.⁵² בפנותו לקהל רחב (בניגוד לשירה החצרנית למשל, או ליצירות אוונגארד מודרניסטיות), עשה הרומן הקלאסי שימוש בשפה נגישה יותר,

Amitav Ghosh, *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable* 51
(Chicago: The University of Chicago Press, 2016), 19

Sharon Halevi and Fruma Zachs, "Asma (1873): The Early Arabic Novel למשל 52
as a Social Compass," *Studies in the Novel* 39 (2007): 416-30; Cyrus Schayegh,
*Who Is Knowledgeable, Is Strong: Science, Class, and the Formation of Modern
Iranian Society, 1900-1950* (Berkeley: University of California Press, 2009), 27-29;
Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*
(Istanbul: İletişim Yayınları, 1990); Wishnitzer, *Reading Clocks*, 160-77; Avner
Wishnitzer, "Eyes in the Dark: Nightlife and Visual Regimes in Late Ottoman
Istanbul," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 37, no.
2 (2017): 245-61; Roger Allen, *An Introduction to Arabic Literature* (Cambridge:
Cambridge University Press, 2000); Güzin Dino, *Türk Romanın Doğuşu* (Istanbul:
Agora Kitaplığı, 2008); Issa J. Boullata and Roger Allen, *The Arabic Novel: An
Historical and Critical Introduction* (Syracuse, NY: Syracuse University Press,
1995); Holly A. Shissler, "The Harem as a Seat of Middle-Class Industry and
Morality," in *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*, ed. Marilyn
Booth (Durham: Duke University Press, 2010), 319-41

והציע עליה ריאליסטית, כלומר כזו ש"יכולה הייתה לקרות". כך הפך הרומן נגיש יותר גם בעבור היסטוריונים והיסטוריוניות, אך חשוב מכך, התפקיד שיימדו לרומן מחבריו ומחברותיו, מצדיק את ניתוחו ככלי אידיאולוגי לכל דבר – כלי שלא רק משקף מציאות אלא גם ממלא תפקיד בעיצובה. אין ספק שגם ההשפעה העצומה שנודעה לספרו של בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, אשר ייחד מקום מרכזי לניתוח זמן הנרטיב של הרומן, תרמה להתעניינות של היסטוריונים והיסטוריוניות בסוגה זו.⁵³

גם ההיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון עשתה שימוש נרחב יחסית בניתוח סיפורת לבריור טווח רחב של סוגיות, כולל מתחים מעמדיים, יחסי מגדר, זוגיות ומיניות, זהות קיבוצית, יחס לאָחַר ועוד. לעיתים היו אלה חוקרות ספרות שהפנו את תשומת הלב לפוטנציאל של גופי יצירה מסוימים, וההיסטוריונים הלכו בעקבותיהן. לדוגמה, מרילין בות' בחנה רומנים ערביים מוקדמים ועמדה על התפקיד הפעיל שנודע להם בפולמוסים על מעמדן של נשים יחסי מגדר.⁵⁴ פרומה זקס ושרון הלוי כתבו גם הן על רומנים מאותה התקופה, אולם הן הרחיבו את העדשה והדגימו את מרכזיותן של שאלות מגדריות, לא רק בדיונים על חיי משפחה, תפיסות גבריות או זכויות נשים, אלא גם בוויכוחים על חיים ציבוריים, זהות קיבוצית ומודרנה.⁵⁵

ואכן, סיפורת מילאה תפקיד מרכזי בהבניה ובתחזוקה של זהויות קיבוציות, ובעיקר לאומיות. כבר בשנות התשעים החלו היסטוריונים והיסטוריוניות של הלאומיות במזרח התיכון לבחון את המאמצים שהוגים לאומיים השקיעו בגיבוש זהות קיבוצית סביב קאנון לאומי, ואת ניסיונותיהם להפיץ את האידיאולוגיה הלאומית באמצעות יצירות ספרות. ישראל גרשוני וג'יימס ג'נקובסקי, למשל, טענו שכמעט כל הכתיבה הספרותית במצרים בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים נרתמה למאמץ הבנייה של ספרות לאומית. מגמה זו הקיפה כמעט את כל הסוגות, אך הסיפורת הייתה החשובה שבהן. בחינה של הסיפורת המצרית בשנות השלושים והארבעים חשפה את דחיקתה של הזהות הפרעונית-מצרית הפרטיקולרית מפני זהות ערבית רחבה.⁵⁶ גם

53 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגמה רות רמון (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1999), 53-64.

54 Booth, "On Gender"

55 Fruma Zachs and Sharon Halevi, *Gendering Culture in Greater Syria: Intellectuals and Ideology in the Late Ottoman Period* (London: I. B. Tauris, 2015)

56 Israel Gershoni and James P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 130-33; Israel Gershoni and James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930* (Oxford: Oxford University Press, 1986), 221-224. שני החוקרים מתייחסים בקצרה גם לשירה ולדרמה. חגי רם משתמש בספרות בלש מתקופת המנדט דווקא כדי להדגיש ממדים לאומיים, ולמעשה לערער את הטלאולוגיה של

אליוט קולה, שחקר את האגיפטולוגיה במצרים הקולוניאלית והפוסט־קולוניאלית, הדגים את התפקיד שמילאה הספרות בעיצוב "הפרעוניות" כמוקד של זהות לאומית מצרית, אך גם כמוקד של מאבק על עיצובה של אותה זהות. באחד מפרקי עבודתו הוא השווה בין היצירות "הפרעוניות" של נגיב מחפוז לטקסטים של חסן אל־בנא וסיד קטב, והצביע על הפערים בעמדותיהם ביחס לעבר הפרעוני והעתיד הפוסט־קולוניאלי.⁵⁷

סיון בלסלב טענה כי הסוגות של הסיפור הקצר והמחזה, שאומצו על־ידי כותבים איראנים החל בשנות העשרים של המאה העשרים, שימשו אותם לצורך מתיחת ביקורת על החברה האיראנית וכדי להפיץ את התפיסות החדשות על גבריות שבהן החזיקו המחברים עצמם.⁵⁸ הניתוח שהציע יואב די־קפואה לעליית האקזיסטנציאליזם בעולם הערבי לאחר מלחמת העולם השנייה הסתמך על עשרות רומנים, סיפורים קצרים, מחזות ומאמרי ביקורת הספרות, לצד כתבים אחרים. הספרות, הוא טען, דחקה בתקופה זו את הפילוסופיה ככלי המרכזי של החשיבה הפוסט־קולוניאלית, ושימשה את בני הדור ההוא לניסוח ביקורת פוליטית חברתית ותרבותית מקיפה.⁵⁹ ההיסטוריון אלעד גלעדי הדגיש את חשיבות הספרות ככלי לביטוי קולות מושתקים והלכי רוח מודחקים וחתרניים, בעיקר בחברות שבהן חופש הביטוי מוגבל. גלעדי ניתח קרוב לשישים רומנים סעודיים, שרובם נכתבו בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים, והדגים איך התפתח בהם שיח חדש ומגוון, בעיקר בכל הנוגע לסוגיות של זהות ומגדר, על רקע התמורות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות של אותן שנים.⁶⁰

כל המחקרים הללו הדגישו את התפקיד שמילאה הכתיבה הספרותית בפולמוסים ובמאבקים בנושאים של עיצוב דמותה של החברה, היחס לעולם הלא־מוסלמי ולמייעוטים בחברות מוסלמיות, מתחים מעמדיים, בין־דתיים ומגדריים, ושלל סוגיות נוספות. אף כי ביחס לזרם המרכזי של ההיסטוריה של המזרח התיכון, דוגמאות אלה

- ההיסטוריוגרפיה הלאומית, הציונית והפלסטינית. ראו חגי רם, "על ספרות בלש, חציית גבולות ופשעה בפלסטין המנדטורית", **ג'מאעה** 21 (תשע"ד/2014): 119-131.
- Elliot Colla, *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity* 57 (Durham: Duke University Press, 2008), 234-272
- Sivan Balslev, *Iranian Masculinities: Gender and Sexuality in Late Qajar and Early Pahlavi Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 16
- Yoav Di-Capua, *No Exit: Arab Existentialism, Jean-Paul Sartre, and Decolonization* 59 (Chicago: University of Chicago Press, 2018), 64, 68-69
- אלעד גלעדי, "פואטיקה של זהויות: חברה, תרבות, זהות ומגדר בסעודיה בראי הרומן הסעודי, 1980-2000" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2020).

מייצגות מגמה שולית יחסית, הן בכל זאת מדגימות את הפוטנציאל הטמון בספרות לחשיפת תהליכים שנסתרו עד כה מעיניהם של חוקרים וחוקרות.

היסטוריוגרפיה וספרות פלסטינית

היסטוריוניות והיסטוריונים של החברה הפלסטינית כמעט שלא עשו שימוש בספרות לצורך חקירת קורותיה, אף על פי שרבים מהם מתייחסים לחסמים בגישה למקורות ארכיוניים ולהטיות הטבועות בהם. מסמכי המדינה הרלוונטיים, שמלכתחילה נכתבו על-ידי הצד המנצח, כפופים לחיסיון שמטיל עליהם אותו צד.⁶¹ חומרים רבים הקשורים למלחמת 1948 עדיין סגורים בארכיונים ישראלים רשמיים, וחוקרים מנועים מלגשת אליהם. יתרה מזאת, הממונה על הביטחון במשרד הביטחון (מלמ"ב) אף אסף בחשאי ובלי סמכות מסמכים הנוגעים למלחמה מעשרות ארכיונים בקיבוצים ובמוסדות שונים ברחבי הארץ, כדי למנוע את הגישה גם אליהם. אל אלה מצטרפים "מנגנוני השכחה" נוספים המקשים על שחזור המציאות ההיסטורית.⁶² המידע על מעורבות שב"כ בשיטור פוליטי בתוך תחומי ישראל ומעבר לקו הירוק אסור לפרסום על פי חוק, והגישה אל החומרים הקשורים בכך חסומה. מצב זה פוגע ביכולתם של חוקרים להציג תמונה שלמה של המציאות ההיסטורית.⁶³ לצד מפעל ההשתקה של ישראל הרשמית, בולטים בחסרונם ארכיונים פלסטיניים ראויים. חיסרון זה הוא תוצאה של

61 עאדל מנאע, נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956 (ירושלים: מכון ון-ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2017), 31-33. גם בני מוריס, ההיסטוריון הישראלי שעשה את השימוש הנרחב ביותר בארכיונים הישראליים וידוע בחשדנותו כלפי מקורות שבעל-פה, מכיר בכך שבמקרים רבים (לדוגמה באשר למעשי הטבח שהתבצעו במסגרת מבצע חירם) ידיעותינו מוגבלות מאוד בשל החיסיון שארכיון צה"ל הטיל על המסמכים הרלוונטיים. ראו בני מוריס, "גירושי מבצע 'חירם': תיקון טעות", בתוך תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל, 1936-1956 (תל אביב: עם עובד, 2000), 148.

62 לדו"ח מקיף בעניין הגישה לארכיונים רשמיים ראו "עניין של גישה: חסמים לגישת הציבור לארכיונים ממשלתיים", עקבות: המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני (אפריל 2016), 47-63, <https://bit.ly/4dMEvvM> (אוחזר ב-15 באוגוסט 2021). על מפעל ניקוי הארכיונים של המלמ"ב ראו הגר שיוף, "מערכת הביטחון מסתירה בכספות מסמכים על הנכבה. זה מה שהם מספרים", מוסף הארץ, 4 ביולי 2019, <https://bit.ly/4dqWg3Z> (אוחזר ב-15 באוגוסט 2021). המלמ"ב לא הכחיש את הדברים. על "מנגנוני השכחה" ראו גם אורי רם, "לקראת סוציולוגיה של משטרי השכחה קולקטיבית: המקרה של עקירת הפלסטינים (הנכבה)", המרחב הציבורי: כתב עת לפוליטיקה וחברה 10 (2016): 9-42.

63 הלל כהן, "חוק הארכיונים, חוק השב"כ והשיח הציבורי בישראל", מחברות עדאלה 4 (2004): 37-46.

היעדר ריבונות פלסטינית, של פיצול האוכלוסייה הפלסטינית מ־1948 ואילך, ושל הכפפתה לישויות מדיניות שונות. כתוצאה מכך פזורים החומרים ההיסטוריים השונים בין ארכיונים רשמיים של מדינות שונות, במוסדות שונים ובידיים פרטיות, והגישה אל רבים מהם מוגבלת.⁶⁴

במצב עניינים כזה ניתן היה להניח שתהיה פנייה לארכיון החלופי של הספרות, זו שבכוחה, במילותיו של איאד ברגותי, "להשמיע את קולם של המנוצחים".⁶⁵ אלא שכאמור זה לא המצב. היסטוריוניות והיסטוריונים ממעטים לפנות גם לחקר הספרות הפלסטינית, המציעה תובנות משמעותיות על הלכי רוח, זרמי מעמקים, קונפליקטים פנימיים ועוד. דוגמה לתובנות כאלה אפשר למצוא אצל מנאר מח'ול, שהשתמש במחקריו בספרות הפלסטינית שנכתבה מ־1948 עד ראשית המאה העשרים ואחת על מנת לעקוב אחר שינויים שחלו בשיח הפוליטי של ערבים אזרחי ישראל. מח'ול הראה כי בניגוד לפלסטינים החיים תחת שלטון צבאי ישראלי בשטחים הכבושים, ובמקומות אחרים באזור ובעולם, בקרב הערבים בישראל פינה שיח השחרור הלאומי את מקומו לטובת שיח של שוויון אזרחי. מח'ול הדגיש כי גם המחקר הציוני וגם המחקר הביקורתי מיקדו את העדשה בעיקר במדינה ובחברת הרוב היהודי, וניסחו את עמדת הציבור הערבי במונחים בינאריים של היטמעות או "פלסטיניזציה" (או לחילופין, "רדיקליזציה"). הספרות אפשרה לו להציב את הציבור הערבי במוקד, לעקוף חלק מהבעיות הכרוכות במתודולוגיות של מדעי החברה (דוגמת סקרים), ולחשוף טווח רחב יותר של עמדות וגישות שרווחות בקרב הערבים בישראל, ואת השינויים שחלו בהן לאורך השנים.⁶⁶

כמה מן המחקרים ההיסטוריים שכן נעזרו בספרות פלסטינית התפרסמו ממש לאחרונה. אלי אושרוב הראה בדוקטורט שלו כי בניגוד לעמדה הרווחת בכתיבה הציונית ("הערבים מעולם לא החמיצו הזדמנות להחמיץ הזדמנות"), הוגים, כותבים ופוליטיקאים ערבים בפלסטין ומחוצה לה קיימו "שיח פשרה" רחב ולגיטימי, שסתר את שיח ההתנגדות הערבי. במרכזו של שיח הפשרה הערבי עמד הרעיון שיש לחתור

64 על חומרים ארכיוניים פלסטיניים, ועל הגישה ומניעת הגישה אליהם, ראו לדוגמה Beshara Doumani, "Archiving Palestine and the Palestinians: The Patrimony of Ihsan Nimr," *Jerusalem Quarterly* 36, no. 3 (2009): 3-12; Lauren Banko, "Occupational Hazards, Revisited: Palestinian Historiography," *Middle East Journal* 66, no. 3 (2012): 440-52; Gish Amit, "Ownerless Objects? The Story of the Books Palestinians Left Behind in 1948," *Jerusalem Quarterly* 33 (2008): 7-20

65 איאד ברגותי, הקדמת המחבר, **סיפור עפאאי**, תרגמו ברוריה הורביץ ויהודה שנהב־שהרבני (חיפה: מכון ון־ליר והוצאת פרדס, 2021), 10.

66 Manar H. Makhoul, *Palestinian Citizens in Israel: A History through Fiction, 1948-2010* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020)

לקבלת עצמאות ערבית בתמורה לקבלת הסטאטוס קוו הדמוגרפי ולהגנה על זכויות המיעוט של היהודים שהגיעו עד אותה נקודה. אושרוב ניתח מספר נובלות (למשל את הנובלה האוטופית חזוני, של ההיסטוריון עארף אל-עארף), לצד עצומות, מאמרים עיתונאיים, תוכניות פוליטיות ומקורות נוספים, והדגים באמצעותם את ההצעות האינקלוסיביות שהתקיימו בדמיון הפוליטי הערבי באותן שנים.⁶⁷

לעומת אושרוב, נמרוד בן-זאב פנה באחד מפרקי הדוקטורט שלו דווקא לשירה.⁶⁸ לספרות, הזכיר לנו יאסר סלימן, היה ויש עדיין תפקיד מכריע בניסוח הלאומיות הערבית, וביכולתם של מנהיגי התנועה לקרוא לדגל קבוצות חברתיות שונות.⁶⁹ בהקשר זה, בניגוד להנחות של המסורת האנדרסוניאנית, חשיבותה של השירה לא הייתה פחותה מזו של הרומן. גם בעיראק, כפי שהראה קווין ג'ונס, השירה הייתה "אקט חברתי" שהשפיע עמוקות על הפוליטיקה של התרבות לאחר המהפכה.⁷⁰ היסטוריוזציה של השירה הפלסטינית חיונית אפוא לא רק לחקר השירה, אלא גם לחקר ההיסטוריה של התנועה הלאומית הפלסטינית. בן-זאב דן בשירו של מחמוד דרוויש, "תעודת זהות" (לצד ספרו של אהוד בן-עזר, *המחצבה*), ומראה כי הוא משקף את המאבק שניהלו תושבי מספר כפרים בצפון הארץ (בענה, דיר אל-אסד, נחף, מג'ד אל-כרום) על המשך הגישה למחצבות שהיו מקור מחייתם. המהלך שלו מציע הקשר פוליטי ומטריאלי מיידי ששופך אור חדש על הדימויים והמונחים – ומכאן אולי גם על הכוח – של אחד השירים הפלסטיניים המפורסמים ביותר.⁷¹ אף שהדיון הזה קצר, הוא מדגים כיצד שואבת השירה הפלסטינית את כוחה המגייס מסביבות ממשיות ומחוויות מוכרות, והופכת אותן לנושאות זהות ומשמעות.

67 אלי אושרוב, "בעיית פלסטין, השאלה היהודית ופתרונות פוליטיים נשכחים: נקודת המבט הערבית, 1948-1908" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2021).

68 Nimrod Ben-Zeev, "Foundations of Inequality: Construction, Political Economy, Race, and the Body in Palestine/Israel, 1918-1973" (PhD diss., University of Pennsylvania, 2020), 184-190

69 Yasir Suleiman, "Introduction," in *Literature and Nation in the Middle East*, eds. Yasir Suleiman and Ibrahim Muhawi (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), 1-15; Yasir Suleiman, "The Nation Speaks: On the Poetics of Nationalist Literature," in *Literature and Nation in the Middle East*, 208-31

70 Kevin M. Jones, *The Dangers of Poetry: Culture, Politics, and Revolution in Iraq* (Stanford: Stanford University Press, 2020).

Gershoni and Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation*, 131-33
71 Ben-Zeev, "Foundations of Inequality," 184-90

סיכום

למרות אלפי שנים של קרבה בין ההיסטוריולוגיה, ואולי דווקא בגללה, היסטוריונים והיסטוריוניות רבים עדיין נוטים להימנע מהעיסוק בספרות ובחקר הספרות. למרות ההשפעה הניכרת של תיאוריות ספרותיות על ההיסטוריולוגיה בחצי המאה האחרונה, מעטים מההיסטוריונים של המזרח התיכון עושים שימוש מודע בהן. גם השימוש בספרות כמקור היסטורי עדיין מצומצם יחסית בקרב חוקרים וחוקרות של המזרח התיכון, אף על פי שהספרות מילאה לעיתים קרובות תפקיד פעיל בעיצוב המציאות ההיסטורית. חסרונות אלה בולטים במיוחד בהיסטוריולוגיה של החברה הפלסטינית. צמצום הפער בין ההיסטוריולוגיה, ושימוש מושכל ומשוכלל בספרות לצורך מחקר היסטורי, יעשירו ללא ספק את הבנתנו את העבר הפלסטיני.

אולם המאמץ המחקרי הזה, אם יקרה, יושפע כבר ממגמות חדשות. ויקטוריה בונל ולין האנט, מהחוקרות המובילות של "המפנה התרבותי", בחנו אותו בעין ביקורתית והסתכלו "מעבר לו" כבר לפני למעלה מעשרים שנה.⁷² ואכן, מאז הוכרזו אין ספור "מפנים", שחלקם התבררו כאופנות חולפות ואחרים הותירו חותם משמעותי יותר. העניין המחודש בקפיטליזם ובכלכלה הפוליטית, "ההיסטוריה החומרית החדשה", ההיסטוריה הגלובלית וההתפתחות המהירה של ההיסטוריה הסביבתית, מחזירים את תשומת הלב אל "מבנים" ודפוסים ארוכי טווח ואל מתודולוגיות שמאפשרות לבחון אותם. משבר האקלים לא רק מאיץ את הדיון בהיסטוריה סביבתית, הוא גם עשוי לחזק את הנטייה לעבר הגלובלי (או הפלנטרי, במונח שטבע דיפ צ'קרברטי), להעדפת הדיון במשכי זמן ארוכים על פני עיסוק בתקופות קצרות, ובלא-אנושי על פני האנושי.⁷³ ספק גדול אם נראה "ההיסטוריה ללא אנשים", ככותרת מאמרו הישן של איש האנאל עמנואל לה רוי לדורי,⁷⁴ אך בהחלט ייתכן שניתוחים הרמנויטיים,

Victoria Bonnell and Lynn Hunt, eds., *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture* (Berkeley: University of California Press, 1999); Cook, "The Kids Are All Right," esp. 753-756

Dipesh Chakrabarty, *The Climate of History in a Planetary Age* (Chicago: ראו למשל: University of Chicago Press, 2021); John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humanity* (London: Vintage Books, 2014); Fred Spier, *Big History and the Future of Humanity* (Chichester: John Wiley & Sons, 2015)

Emanuel Le Roy Ladurie, "History without People: The Climate as a New Province of Research," in *The Territory of the Historian*, trans. Sian Reynolds and Ben Reynolds (Hassocks, Sussex: Harvester Press, 1979), 287-319

מיקרו-היסטוריה וניסיונות ללכוד את המציאות דרך עיניהם של סובייקטים היסטוריים יידחקו מפני דיונים בתהליכים ארוכי טווח ורחבי הקף שיישענו על big data, ויוצגו בגרפים ובטבלאות.

מגמות אחרות ישפיעו בוודאי גם הן על הדיון בנושא הקשרים וההבדלים בין ספרות להיסטוריה, ובין היסטוריוגרפיה לחקר הספרות. חדירתה של המדיה הדיגיטלית לכל תחומי החיים מחדדת את השאלה בדבר יכולתנו לתפוס את המציאות "כפי שהיא". האם קיימים בכלל "נתונים אמפיריים" על המציאות שאינם תלויים במושגים שלנו על אודותיה, או בטכנולוגיות שמתווכות לנו אותם? ואם אלה הם פני הדברים לגבי ההווה, מה באשר לעבר? האם יש לנו יכולת "לגשת" לאירועי עבר במנותק מן הארכיונים, הפואטיים והפרוזאיים, שמשמרים אותם?⁷⁵ שאלות כאלה רק מתחדדות עם עלייתה של תעשיית "חדשות הכוזב" שבה נוטלים חלק גורמים מדינתיים, פוליטיקאים וחברות מסחריות, בתוך סביבה קיברנטית שקשה יותר ויותר להיחלץ ממנה כדי לבחון אותה "מבחוץ". כמו בסרט המטריקס, אנו חיים בתוך עולם דיגיטלי שתכנונו נוצרים הרחק מן העין, וקשה יותר ויותר לבדוק את אמיתותם. בהנחה שטכנולוגיות של מציאות מדומה ומציאות מרובדת יהפכו לנגישות יותר, ההבחנה בין בדיון ל"המציאות" בה"א הידיעה תהפוך קשה עוד יותר. אם הספקנות כלפי "העובדות", שאפיינה את ההיסטוריוגרפיה במחצית השנייה של המאה העשרים, אפשרה את ההתקרבות בין הספרות וחקר הספרות להיסטוריוגרפיה, מה תהיה השפעתן של מגמות עכשוויות, שמבקשות דווקא לנסח מחדש פרוטוקולים לקביעת אמת?⁷⁶

אולם ייתכן שדווקא בעולם מתלהט ושטוף כזבים, הצורך לבחון סיפורים, ואת האופנים שבהם הם מעצבים תודעה, מתווכים מציאות ומשמישים בזירה הפוליטית, יהפוך דחוף עוד יותר.⁷⁷ על רקע כל אלה חשוב שאנו, העוסקים והעוסקות בהיסטוריה, נדע להשתמש בבדיון כבארכיון, נכיר בממדים הבדיוניים של כל ארכיון, ונזכור שגם עולם הבדיון וגם ארכיונים למיניהם ממלאים תפקיד פעיל בעיצוב המציאות ההיסטורית.

75 מאל, "הפואטיקה והפוליטיקה", 7-9.

76 להלן רק כמה דוגמאות מתוך גאות עצומה במחקר על סוגיות אלה, במיוחד החל מתחילת כהונתו של הנשיא דונלד טראמפ ב-2017: Lee McIntyre, *Post-Truth* (Cambridge, MA: MIT Press, 2018); Stuart Sim, *Post-Truth, Scepticism and Power* (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019); Marius Gudonis and Benjamin T. Jones, *History in a Post-Truth World: Theory and Praxis* (London: Routledge, 2021)

77 Elise Kraatila, "Conspicuous Fabrications: Speculative Fiction as a Tool for Confronting the Post-Truth Discourse," *Narrative Inquiry* 29, no. 2 (2019): 418-433; Ghosh, *The Great Derangement*

